

Бог–немовля Коляда в язичницькій свідомості східних слов'ян

На ґрунті письмових, фольклорних та етнографічних джерел проведена реконструкція культу одного з самих загадкових східнослов'янських язичницьких богів – сонячного немовляти Коляди. Виявлена структура та ідейна семантика дохристиянських свят, які проводили на честь даного божества.

Ключові слова: язичництво, обряд, уявлення, вірування.

На початку ХХІ ст. посилилась цікавість до вітчизняних стародавніх культур та традицій. І це не дивно, адже розвиток сучасної релігії та культури не уявляється можливим без ґрунтовного дослідження першооснови давньослов'янської ментальності, яка складалася протягом тисячоліть.

Східнослов'янські уявлення про народні язичницькі божества – уособлення навколишньої природи та життєвої сили, невід'ємна частина загального язичницького світогляду, підґрунтя ментальних особливостей наших предків, які склалися у дохристиянську епоху.

Наявні письмові джерела, а також дані етнографії, археології та фольклористики свідчать про те, що в дохристиянську добу у східних слов'ян існував комплекс уявлень про божеств та уособленнях певних етапів існування людини усередині сакральної родової громади. При цьому життя людини на певних етапах свого існування ототожнювалося з рухом сонця протягом року.

Так, згідно з цілим рядом писемних і фольклорних джерел, які дійшли до нашого часу древні слов'яни вірили в якогось загадкового бога – дитину на ім'я Коляда, який вважався у наших предків заступником породілей, новонароджених дітей і, одночасно символізував народження нового сонця.

На жаль, про дане нам стало відомо лише з відносно пізніх писемних, фольклорних і етнографічних джерел. Можливо, що це пов'язане з тим, що давньоруські автори не бачили великої погрози християнській вірі у відносно тихих обрядах, пов'язаних з даним божеством й рідко засуджували їх у своїх проповідях.

Даний факт сприяв виникненню у вітчизняній історіографії досить авторитетної точки зору згідно з якою, у східних слов'ян не було ніякого бога з таким ім'ям, а слово «коляда» означало назву свята або взагалі було частиною безглузлого приспіву народної пісні [9,325].

Але будь–яке язичеське свято, яке з успіхом протистояло впливу християнства протягом століть і збережене на великій території повинне було пов'язане зі стійкою народною традицією поклоніння якимсь

надприродним силам – духам природи або язичеських божеств. До того ж і ритуальні пісні, що передавалися протягом тисячоріч із покоління в покоління й використовуються до нашого часу в певні календарні строки не можуть бути безглуздими.

Традиційні народні божества Коляда, Яріло, Купало, Марена й т.д., що згадуються в народних обрядах і традиціях аж до нашого часу, вочевидь, у свідомості наших предків значили куди більше ніж визнані всіма дослідниками великокнязівські божества – воїни – Хорс, Перун і т.д.

Досить розповсюджена в цей час також гіпотеза про те, що шанування Коляди було запозичене нашими предками в древніх римлян, а саме ім'я божества походить від римських свят – календ [2,214]. Але ніяких серйозних аргументів на користь даного твердження дослідник, нажаль, не привів.

Найбільш обґрунтованої виглядає гіпотеза про слов'янське походження культу Коляди. Так у давньоруській мові «коляда» означає дитяча коляска або бенкет у складчину «колядитися» – просити про щось, бламати, «кол-еда – кругова їжа або коло близьких родичів [12,63–64]. Етимологічний аналіз свідчить про те, що спочатку під даним терміном наші предки розуміли родовий бенкет на честь народження нового сонця.

Про те, що східні слов'яни вшановували бога Коляду не тільки в язичеській, але й ранньохристиянській період ми довідуємося з Кормчої книги за списком 1282 року, у якій, зокрема, забороняється в січні й перших числах березня називати сонце Колядою, «сотворять ему требища и игрища и поклоняться по некоему первому обычаю». Жінкам, які готувалися народити дитину або нещодавно стали матерями заборонялося приносити жертви даному божеству [4,382].

У цілому ряді пізніх давньоруських літописів міститься інформація про те, що ідол даного божества був установлений князем Володимиром під час релігійної реформи 980 року. Так, наприклад, у Густинському літописі, Синописі Інокентія Гізеля, Літописі Дмитра Ростовського й інших подібних джерелах при перерахуванні ідолів, поставлених Володимиром після приходу до влади знаходимо й ім'я даного божества: «Шестый идол – Коляда, бог праздничный, ему же праздник велий мьсяца декамврия 24 дня составляху» [8,257;3,5;11,50].

Цікаво, що кожний з авторів даних джерел згадуючи Коляду, порахував за потрібне додати від себе, що й у його час «некие памяти того бьса Коляды и досель не престаот отновляти, наченше от самага Рождества Христова, по вся святые дни собирающесе на богомерзкия игралища, пьсни поют и въ них, аще и о рождествъ Христовом воспоминают, но zde же беззаконно и Коляду, ветхую прелестъ дьявольскую, много повторяюще, присовокупляют» [8, 258;3,6;11,51].

Даний факт переконливо свідчить про те, древні язичеські вірування, пов'язані з Колядою й іншими подібними йому божествами продовжували майже без змін існувати у свідомості наших предків багато століть після прийняття християнства. Принаймні, селяни в XVI столітті ще поклонялися Коляді повною мірою. Так, у східнослов'янській вставці до «Левіотики» – категорично забороняється поклонятися «Туру, Коляде и иным беззаконнымъ богамъ» [7,313–314].

Забороняли святкувати Коляду й автори «Матеріалів Московського Стоглавого Собору»: «Еще многие от неразумия простая чад православных христиан во градах и в селах творят эллинские беснования, различные игры и плясание, против праздника Рождества Христова, и в ночи на самый праздник, весь день и до ночи, мужи, и жены, и дети, в домах и по улицам обходят и глумы творят всякими плясаниями и игрании гуслими и иными многими видами, сиречь играми и скаредными образованияи. Еще же и пьянством подобие же сему творят во днях и в надвечерии Рождества Христова [9,393–394].

Вочевидь, навіть у дослідників XVIII сторіччя була можливість спостерігати святкування Коляди повною мірою. Так, відомий російський вчений М.В. Ломоносов у своїй Древній Російській історії писав: «Употребительные ныне между христианами около сего времени на празднество Рождества Христова игрища, в личинах и в отменном платье, место имеют, ибо по деревням и поныне Коляду в плясках и песнях возглашают» [5,43].

Шанування Коляди нагадує в цілому поклоніння упирам і берегиням у поминальні дні. З початку тихі домашні обряди в колі родини (паріння в лазнях померлих предків, шанування родового вогню), потім, игрища в лісах, на берегах рік і озер (місцях, де звичайно приносили жертви упирам». Вочевидь, новонароджене сонце – берегиня символізувало у свідомості наших предків сакральний перехід з світу мертвих до світу живих. У Коляді древні слов'яни бачили посередника між двома світами, він одночасно вважався уособленням померлих – упирів і берегинь і живих – новонароджених істот.

Загальна схема святкування Коляди в мешканців північно–східних областей слов'янського світу добре простежується на прикладі «Грамоты царя Алексея Михайловича Шуйскому воеводе Змееву про Коляду, Усень и народные игрища 1649 года». Так, у даному джерелі російський цар обурюється із приводу того, що: його піддані в передріздвяний вечір спочатку «кликали многие люди Каледу да въ Москве ж чинится безчинство: многие люди поют бесовские, сквернословныя песни, и топят бани и платья моют; и многие ж люди бранятся меж себя матерны и всякою неподобною лаею, и жены и девицы бранят позорными словесы». Потім, вже зібравшись у лісі за межами міста «Да собираются на игрища сборища бесовские и безчиною бранью бранятся, и дерутся, и бьются, кричат и вопят, и без памяти упиваются; и бороды бреют, и посты игрецы бесовские – скоморохи с домрами, и с дудами, и съ медведи ходят, и дару Божию, хлебу, поругаются, всяко приплод скотское, и зверино и птичьё пекут. И тем людям за такие противные христианскому закону за неистовства, быти от нас в великой опале и в жестоком наказании» [9,389].

Як видно з даного джерела, перша частина свята Коляди проходила у колі родини. Наші предки очищалися від усього негативного в їхньому житті й одним зі способів очищення було ритуальне паріння в лазні. Можливо, що в лазню запрошували паритися померлих предків, подібно тому, як наші предки робили у Радуницю й інші поминальні дні.

Іншим способом родового очищення був ритуальний вогонь. Так, у Кормчій книзі 1282 року християнський автор обурюється із приводу

того, що всі селяни у свято Коляди розводять перед своїми будинками багаття й стрибають через них [4,384].

Цікаво, що ще на початку ХХ сторіччя було прийнято влаштовувати в день Коляди сімейну трапезу. Для неї готували спеціальну колядну кашу – символ родючості й достатку із пшона і ячменя [9,325].

Стародавній звичай шанування на свято Коляди берегинь і упирів – Рода–Дідуха, померлих людей, тотемних тварин, природні стихії: сонце, воду, зірки, упирів: вітри, бури зберігся до нашого часу в Буковині. Зокрема, у цей день прийнято на свято Коляди запрошувати духів всіх померлих дітей, які злітаються до своїх матерів, до рідних домівок і на таємну вечерю. І ніякі відстані, границі, кам'яні перешкоди або залізні ворота не можуть цьому перешкодити.

Ближче до вечері хазяїн ставить стіл. Під стіл стелять солому, а під скатертину на столі підкладають сіно, пучки соломи, зубки часнику. На стіл ставлять хліб або калач, всі дванадцять страв, воскову свічку або трійник із трьома свічками. Потім хазяїн вносить зв'язування–сніп із пшениці або жита з колоссям – «Дідуха» – і ставить біля хліба. Дідуха завбачливо заготовляють із урожаю зернових цього роки.

Хазяїн і господарка накривають багатий стіл і кличуть своїх дідів–прадідів, братів–сестер і всіх померлих родичів на вечерю. Щоразу повторюють слова тричі. Далі, вже надворі, звертається до лихого морозу, до вітрової бури, до всіх злих сил іти Кутю є. Закінчує словами: «Кличу вас– Не йдете? То щоб ніколи до нас не приходили, скам'янійте в горах, змерзніть у лісах, втопитеся в бурхливих гірських потоках–» По ложці хазяїн роздає сіль худобі, запитуючи її, чи добре він з нею поведився. Уважається, що худоба в цю ніч розмовляє з богами худоби, урожаю, домашнього господарства. Повернувши до будинку, починають вечеряти [1,52–53].

Друга частина свята це проведене за межами поселення розгульне ігрище, добре описане християнськими авторами в багатьох творах. Тут наші предки, переодягнені у звірині шкіри й маски (атрибути іншого світу) робили спеціальні танці під керівництвом скоморохів і поводитирів ведмедів, вочевидь, прагнучи задобрити духів іншого світу й домогтися добробуту в наступаючому році. Як свідчать дані етнографії найпоширеніші типи ряджених під час святкувань були молоді жінки (із гротескно вираженими жіночими органами), вагітні жінки, літні люди, тотемні тварини [6,45].

Одягання в маски створювало ілюзію існування двох тіл в одному – новонародженого та помираючого, відбивало символіку дітородіння, родючості, достатку. Про те, що свято Коляди було тісно пов'язаний з уявленнями про звірячих і людських новонароджених істот свідчить звичай виготовляти для цього свята спеціального печива, що зображує немовлят звірів, про яке згадує цар Олексій Михайлович.

Цікаво, що в народній свідомості божество Коляда представляється дитиною жіночої статі, що можливо свідчить про те, що первісно сонце – берегиня представлялося нашим предкам у вигляді богині. Навіть у наш час напередодні Різдва можна почути ритуальну пісню «Народилася Коляда напередодні Різдва» [9,225].

Вочевидь, здебільшого день вшанування Коляди вважалося дитячим і жіночим святом. Великий інтерес викликає, наприклад, звичай дитячого колядування, що зберігся до нашого часу. У січневі дні діти ходять

під вікнами й поздоровляють хазяїв зі святом Коляди. У день зимового сонцестояння у свої дома звичайно приносили снопи й ляльки й співали пісні – колядки з побажаннями благополуччя будинку й із проханнями про подарунки – короваї і пироги, обіцяючи скупим бідність. Колядуючи наряджалися ведмедами, конями, козами, коровами подібно своїм предкам – язичникам. За це їх нагороджують грошима і їстівними припасами. У деяких областях сучасної України й Білорусії майже до початку ХХ сторіччя зберігся стародавній звичай готувати до цього дня із пшеничного тіста немовлят тварин: корів, биків, овець і домашніх птахів. Тварини виставлялися ввечері напередодні свята Коляди на вікна для показу перехожим. Потім вранці в день свята їх ставили на стіл й уже ввечері розсилалися в подарунок рідним.

Для дівчат Коляда вважався, насамперед, вісником майбутнього. У день, присвячений даному божеству було прийнято ворожити про свою майбутню долю. Найпоширенішим способом гадання в дівчат у стародавності було гадання за допомогою воску й олова [9,120–121].

В одній з Кормчих книг XII ст. ми знаходимо й опис подібних гадань: Аще кто волховствует или восколеи, они же глядят яко воск изольется в воду или олово. Тако же ячменем или бобом волхвующее» [10,1105].

Таким чином, можливо, зробити висновок, що у дохристиянський період наші предки обожнювали зимове сонце, яке уявляли собі у вигляді божества – дитини. На думку східних слов'ян язичників, сонце – дитина Коляда було пов'язане зі світом упірив і берегинь і від нього залежало здоров'я й благополуччя людей протягом року. Коляда асоціювався у наших предків з початковим періодом людського існування й тому дане божество вважалося заступником немовлят, породіль, молодих жінок і дітей.

Література

1. Демченко В.П. Староукраїнське свято Різдво–Коляда на Гуцульщині. // Матеріали IV Міжнародної конференції студентів і молодих вчених. – К., 1996. – С.52–53.
2. Забылин М.– Русский народ: его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – М., 1992.– 605 с.
3. Інокентій Гізель. Синописис //Давня українська література. Хрестоматія. – К., 1996.
4. Историческая хрестоматия церковно–славянского и древне–русского языков. / Под ред. А. Буслаева. – М., 1861.
5. М.В. Ломоносов. Полное Собрание Сочинений. – М., 1952. – Т.6. – Гл.7. – 453 с.
6. Носова Г.А. Язычество в православии. – М.: Наука, 1975. – 150 с.
7. О Левиотике //Истрин В.М. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках И.И.Срезневского //Сборник ОРЯС. – Т.12. – Ч.1.–С.314–316.
8. ПСРЛ – Т.2.: Ипатьевская летопись. – М., 1962. – 938 с.
9. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – М.: Наука, 1989. – 397 с.
10. Славянская Кормчая книга XII ст. //Качановский В.В. Славянская Кормчая книга. – ИОРЯС. – Т.2. – Кн.4. – С.1068–1108.
11. Сочинения святого Дмитрия митрополита Ростовского. Т.4. – Летопись. – М., 1840. – 284 с.

Козлов М.Н. Бог–младенец Коляда в языческом сознании восточных славян

На основе письменных, фольклорных и этнографических источников проведена реконструкция культа одного из самых загадочных восточнославянских языческих божеств – солнечного младенца Коляды. Выявлена структура и идейная семантика дохристианских праздников, проводимых в честь данного божества.

Ключевые слова: язычество, обряд, представления, верования.

Kozlov, M.M. God–baby Koljada in pagan consciousness of east Slavs

On the basis of written, folklore and ethnographic sources reconstruction of a cult of one of the most mysterious East slavic pagan deities – solar baby Koljady is spent. The structure and ideological semantics of the pre-Christian holidays spent to honors of the given deity is revealed.

Key words: pagan, a ceremony, representations, beliefs.